

*Sidenko Natalya Grygorivna,
Kherson National Technical University, senior teacher,
Chair of Foreign Languages*

Theoretical background in study of manipulation

*Сіденко Наталія Григорівна,
Херсонський національний технічний університет,
старший викладач, кафедра іноземних мов*

Теоретичні засади вивчення маніпуляції

За останній час все частіше у науковому світі підіймається питання про маніпуляцію свідомістю людини. Маніпуляції пронизують усі сфери людського буття: ідеологію і політику, культуру та відпочинок, засоби масової інформації (ЗМІ) і соціальні мережі, управління та економіку, зокрема маркетингові стратегії та методи.

В світлі нової наукової парадигми антропоцентризму феномен маніпуляції свідомістю людини і має досліджуватися різними науками, у більшій мірі загальносуспільними та гуманітарними. Але кожна з них, чи то філософія, соціологія, політологія, психологія, культурологія, розглядають маніпуляцію під своїм кутом зору, висвітлюючи лише окремі її аспекти.

Тому метою цієї статті є формування теоретичної бази для комплексного, всебічного і об'ємного вивчення цього багатогранного явища. У зв'язку з цим постають доволі конкретні задачі:

- розглянути генезис явища маніпуляції через призму філософських категорій та концепцій, ознайомитися з трактуванням проблеми маніпуляції представниками різних філософських шкіл і напрямів;

- з'ясувати культурно-історичні умови виникнення маніпуляції, виділити основні її форми, функції і принципи, надати ефективну дефініцію цьому поняттю;

- встановити типи впливу, маніпулятивну роль ЗМІ та масової культури; описати психічні механізми маніпулятивного впливу, динаміку зміщення відповідальності.

Цієї теми торкалися А. Шопенгауер, І. Кант, Г. Гегель, Ф. Шеллінг, Ф. Ніцше, Е. Гартман з позицій класичної *філософії*. Більш пізню хвилю розвитку філософської думки про маніпуляцію представляють Г. Маркузе, Є. Фромм, Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Ю. Хабермас, А. Камю, Г. Марсель, М. Хайдеггер, К. Ясперс. Серед сучасників можна назвати О. О. Горелова, Н. Лімнатіса, З. Баумана, А. М. Дружиніна, Н. Поліщук, А. С. Петракову, В. М. Мейзерського, В. В. Юренкова. У *соціології* поняття маніпуляції досліджували В. В. Адамчик, Е. Аронсон, Д. Ганчев, Г. О. Гляйсберг, А. В. Баукін, А. Ю. Большакова, Ф. Зімбардо, І. В. Князева, Г. В. Грачов, Дж Тернер, І. К. Мельник, В. О. Татенко, М. Ляйппе, Д. Карнегі, О. Ю. Семендяєва, Б. М. Бессонов, Н. В. Костенко, В. Р. Соловійов, М. І. Бабюк, Е. Шостром. Вагомий внесок у розв'язання вище зазначених проблем у *політології* зробили Е. Я. Баталов, С. І. Беглов, З. Бахтурідзе, Р. Гудін, К. Єгорова-Гантман, О. Зелтин, Д. Зикін, С. Г. Кара-Мурза, Г. Д. Лассуелл, К. Плешаков, В. А. Сороченко, О. Д. Бойко, А. М. Цуладзе, Н. Хомскі, Г. Шиллер; у *психології* – В. М. Бехтерев, Є. Л. Доценко, С. О. Зелинський, О. О. Леонтєв, В. М. Колбановський, О. В. Морозов, Є. В. Сидоренко, С. К. Рощин, Р. Чалдіні, Ю. О. Шерковін; у *культурології* – Е. В. Соколов, А. Б. Єсін, Г. В. Драч, А. В. Костіна, С. І. Самигін, В. М. Пивоев, В. М. Сорокіна, І. В. Секарьова, О. М. Астаф'єва, М. М. Бахтін, О. Г. Д'якова та ін.

Філософське осмислення проблеми маніпуляції свідомістю було розпочато ще представниками античної філософії, а саме: Сократом, Платоном, Аристотелем. Хоча прямої згадки про це явище у античній

філософії немає, та, виходячи з деяких ідей цих філософів, зрозуміло, що питання маніпулювання людьми бентежило уми великих філософів тієї епохи. Сократ був зацікавленим темою “ефекту натовпу” та моральності у межах поняття маніпуляції. Платон робив ще більший акцент на етичному аспекті маніпуляції – він першим з філософів давнини розглядав позитивні приклади маніпуляції, надаючи рекомендації з виховання кожної категорії громадян. Аристотель розглядав маніпуляцію як відношення панування й нерівності.¹ Нерівність ставить центральною філософською категорією проблему свободи, яку по-різному трактували далі у історії. Макіавеллі висуває маніпулятивні правила, що базуються на принципі спотворення сприйняття за допомогою гнучких методик. Т. Гоббс був представником політичного консерватизму і постулював зневажливе ставлення до чинності і моралі. Позитивне сприйняття свободи висловлював представник радикального демократизму Дж. Локк.² А. Шопенгауер пропонує модель моністичного волюнтаризму, стверджуючи примат волі над розумом, і єдиною “річчю в собі” він визнає світову волю.³ Ф. Ніцше замінив волюнтаризм Шопенгауера визнанням кількості конкуруючих духовних сил – джерелом розвитку він бачив волю до влади.

Наприкінці XIX ст. посилювався скептицизм. Відкидання гегелівського всесилля логіки призвело до філософії несвідомого Едуарда Гартмана, який до свідомої волі додає несвідому, вважаючи її первісною. Філософія несвідомого викликає сумнів щодо свідомого контролю за поведінкою й сприяє формуванню концепції психоаналізу, представленою у працях З. Фрейда. У цей час відбувається злиття фрейдизму з екзистенціалізмом,

1 Петракова А. С. Исследование пределов манипуляции сознанием личности в античной философии. [Электронный ресурс] // Режим доступа:

http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2012/9/filosofiya/petrakova

² Лимнатис Н. Человеческая свобода и социальное манипулирование / Н. Лимнатис // Альтернативы. – М., 1999. – №4. – С. 31 – 32.

³ Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / Общ. ред., сост., вступ. ст. А. А. Гусейнова и А. П. Скрипника. М.: Изд-во “Республика”, 1992. – 448 с.

який висвітлював соціальну інструментальність буття людини.¹

Величезний внесок у розуміння проблеми маніпуляції свідомістю у ХХст. зробили представники Франкфуртської школи – Г. Маркузе, Є. Фромм, Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Ю. Хабермас. На їхню думку, освідомлення диспропорції між зовнішньою соціальною успішністю суспільства й проблемою самореалізації особистості у ньому неможливо завдяки певному стану свідомості індивіда, яка була конституційована політичними, ідеологічними, культурними настановами, що охоплюють складові маніпулятивного впливу.²

Багатогранність явища маніпуляції, що характеризується психічною властивістю, використанням сили, спонуканням, формуванням штучних потреб та мотивів, майстерністю, прихованістю, ставленням до об'єкту маніпулятивного впливу, пояснює труднощі у формуванні ємкої і чіткої дефініції. Існує алгоритм вивчення і визначення цього поняття – від ознак через критерії до робочого поняття.³

Головним соціальним питанням стосовно маніпуляції свідомістю постає проблема визначення історичних рамок її появи як соціокультурного явища. Маніпуляція суспільною та особистісною свідомістю несе в собі елемент культури цілої нації. Східна культура має більш багатий історичний досвід використання маніпуляції ніж Європейська і Американська культури. Тридцять шість китайських стратагем нагадують кодекс маніпулятора. Стратагемність мислення і поведінки стали характерними рисами східної цивілізації.⁴ Соціологи дискутують з приводу, чи за всіх історичних формацій

¹ Горелов А. А. Основы философии: [Учебное пособие] / А. А. Горелов. Изд. 3-е. – М.: Изд. центр “Академия”, 2005. – 256 с.

² Юренков В. В. Манипуляция как социально-философское явление. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://teoria-practica.ru/-4-2013/philosophy/yurenkov.pdf>

³ Татенко В. О. Соціальна психологія впливу: [Монографія] / В. О. Татенко; ред. Ю. Г. Медюк. – К.: Міленіум, 2008. – 216 с.

⁴ Грачев Г. В., Мельник И. К. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. – Москва, 1999. – 235 с.

існувала маніпуляція, яка з її форм була первісною – маніпуляція масовою або особистісною свідомістю. У період первіснообщинного устрою маніпуляція відігравала роль соціальної ідентифікації. Свідомість людей не відрізнялася від суспільної, тобто була колективною. У рабовласницькій формації, навпаки, маніпулятивна практика відбувалася у формі міжособистісної взаємодії – у софістиці, політичних дискусіях. Це пояснюється відсутністю потреби у маніпуляції як засобу контролю без насилля, бо домінував насильницький метод – рабство.¹

Класові інтереси потребують захисту, який забезпечує свобода, тому навіть формальна свобода є передумовою виникнення маніпуляції. Свобода набуває особливого значення з появою “вільного громадянина” у буржуазному суспільстві.² Сучасне суспільство можна визначити як постіндустріальне суспільство споживання, суспільство мас-медіа, де соціальний суб’єкт співвідносить себе із ціннісними системами соціуму, які подані шеренгою символічних проявів.³ Такий статус суспільства сприяє трансформації маніпуляції у область масового використання її як технології соціального впливу, який залежить від політичного устрою.⁴

У політології маніпуляція – це система засобів ідеологічного і духовно-психологічного впливу на масову свідомість, цілеспрямований вплив на громадську думку і політичну поведінку, це загальнолюдський досвід творення, збереження і реалізації тіньової влади. Політичне маніпулювання виконує інформативну, регуляторну, провокативну, маскувальну, захисну,

¹ Князева И. В. Историческая эволюция форм манипуляции общественным сознанием / И. В. Князева // Научные ведомости. Философия. Социология. Право. Вып. 14. № 20 (91), 2010. – С. 220 – 225.

² Лимнатис Н. Человеческая свобода и социальное манипулирование / Н. Лимнатис // Альтернативы. – М., 1999. – №4. – С. 31 – 32.

³ Костенко Н. В. Ценности и символы в массовой коммуникации / Н. В. Костенко. – К.: Наук. думка, 1993. – 129 с.

⁴ Татенко В. О. Соціальна психологія впливу: [Монографія] / В. О. Татенко; ред. Ю. Г. Медюк. – К.: Міленіум, 2008. – 216 с. Грачев Г. В., Мельник И. К. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. – Москва, 1999. – 235 с.

адаптивну, мобілізаційну, спонукальну функції.¹ За принципи політичного маніпулювання прийняті функціональні принципи, що складають базу людської поведінки: послідовності, взаємного обміну, соціального доказу, прихильності, авторитету, дефіциту.² Загальноживаним методом аналізу політичної маніпуляції є розмежування міжособистісної маніпуляції, де діють маніпулятивні прийоми, і масової, що базується на технологіях.³ Першу спробу систематизувати маніпулятивний інструментарій політичної маніпуляції було зроблено у 30-х роках ХХ ст. у Інституті аналізу пропаганди у США за частотою використання, широтою застосування і ступенем дієвості. До складу інструментарію увійшли: приклеювання ярликів, сяючі узагальнення, перенесення, посилення на авторитет, “свої хлопці”, перетасування карт і “загальний вагон.” Найефективнішим інструментом політичного впливу є комбінація маніпулятивних прийомів.

До складу пускових механізмів політичного маніпулювання відносяться імідж, ритуал, чутки та політичні міфи. Політичний ритуал символізує особливі соціальні відносини і реалізується як одна з форм автоматизму. Небезпечною маніпулятивною зброєю є чутки. Чуткам притаманні реформованість, узагальненість, емоційність, актуальність, циркулювання, самопоширення. Міфи створюються штучно, поєднують твердий розрахунок і фанатичну віру, вони складають зміст маніпулятивної системи і мають величезну маніпулятивну силу, бо більшість людей не підозрюють про маніпуляцію.⁴ На сучасному етапі розвитку соціально-політичних систем важливу роль в утриманні влади відіграють ЗМІ. Преса

¹ Бойко О. Д. Політичне маніпулювання / О. Д. Бойко. – К.: “Академвидав”, 2010. – 432 с.

² Чалдини Р. Психологія впливу / Р. Чалдини. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.

³ Цуладзе А. М. Политические манипуляции или покорение толпы / А. М. Цуладзе. – М.: Книжный дом “Университет”, 1999. – 58 с.

⁴ Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Г. Шиллер. Пер. с англ.; науч. ред. Я. Н. Засурский. – М.: Изд-во “Мысль”, 1980. – 326 с. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання / О. Д. Бойко. – К.: “Академвидав”, 2010. – 432 с.

виділяється з інших засобів за маніпулятивною силою, бо друковані засоби надають можливість неодноразово до них повертатися, що зумовлює закріплення стереотипів.¹ Преса – це фундаментальний засіб впливу на сприйняття реальності та встановлення преференцій.²

Психологічний вплив – це дія на психічний стан, почуття, думки та вчинки інших людей за допомогою виключно психологічних засобів. В основу маніпулятивного впливу покладено певні психічні механізми. Психічний механізм – це цілісний набір психічних станів і процесів, що реалізують рух до результату відносно до стандартної послідовності. Головними психічними механізмами маніпулятивного впливу є утримання контакту, використання психічних автоматизмів, мотиваційне забезпечення. У психології чітко розрізняють маніпулювання свідомістю індивіда і мас за характером відповідальності. Кінцева ціль маніпуляції масовою свідомістю – це пасивність. У міжособистісній формі маніпулювання відповідальність за рішення лягає на адресата.³ Задля маніпулювання експлуатується властивість психіки – підкоряння. Характер підкоряння складається з історичних передумов устрою психіки. Маніпулятор створює душевний конфлікт, невротичну залежність, висуває вимогу, виконання якої знімає цю залежність. Тому маніпуляції слід розглядати як свідомий вплив на підсвідомість інших індивідів з ціллю викликати у них невротичну залежність. Шлях до підсвідомого прокладають нуминозний досвід (колективне несвідоме), міфи, стереотипи і емоції.⁴ Міф – це узагальнене

¹ Егорова-Гантман Е. В., Плешаков К. В. Политическая реклама / Е. В. Егорова-Гантман, К. В. Плешаков. Центр политического консультирования “Никколо.” – М., 1999. – 240 с.

² Политическая наука: новые направления / Под ред. Р. И. Гудина и Х.-Д. Клингеманна. Научный ред. русского изд. проф. Е. Б. Шестопаля. – М.: Вече, 1999. – С. 249].

³ Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 344 с.

⁴ Зелинский С. А. Манипуляции массами и психоанализ. Манипулирование массовыми психическими процессами посредством психоаналитических методик / С. А. Зелинский. – СПб.: Издательство – Торговый Дом “Скифия”, 2008. – 248 с.

уявлення про дійсність, що поєднує моральні, естетичні настанови.¹ Настанови формують стереотипи, створені у підсвідомості паттерни поведінки.² Коли процес мислення зазнає впливу емоцій, то він гальмується або навіть спотворюється. Цей процес отримав назву “психологіка.”³ Збудження сильних емоцій змінює психічний стан людини настільки, що вплив на свідомість у будь-якому вигляді оминає поріг критичності, цензуру психіки і проходить одразу до свідомості.⁴ Завдяки впливу на психічну сферу людини відбувається щеплення ідеї, почуття, емоції.⁵ На шляху підсвідомого стоїть захисна функція психіки індивіда, яка заважає виходу назовні усього потворного з підсвідомого. Ці обмеження є результатом цивілізації людства, культури.⁶

Культурно-історичний процес не співвідноситься з тим чи іншим національним фрагментом, що вивчає культурологія, та ці фрагменти дозволяють виділити загальні, особливі та поодинокі аспекти маніпуляції у культурі. У сукупності відповідні культурологічні погляди складають загальне уявлення про сутність маніпуляції свідомістю.⁷ Є речі, які люди можуть змінити, і речі, що непадвладні впливу людини. Перші відносяться до природи, тому усім, що вважається відноситься до культури, а не до природи, можна маніпулювати.⁸ Культурні цінності є регулятором людських дій, вони

¹ Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М.: ЭКСМО, Алгоритм, 2009. – 864 с.

² Зелинский С. А. Манипуляции массами и психоанализ. Манипулирование массовыми психическими процессами посредством психоаналитических методик / С. А. Зелинский. – СПб.: Издательство – Торговый Дом “Скифия”, 2008. – 248 с.

³ Рощин С. К. Психология и журналистика / С. К. Рощин. – М.: Наука, 1989. – 192 с.

⁴ Див. посил. 2.

⁵ Бехтерев В. М. Внушение и его роль в общественной жизни. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/behterev.htm>.

⁶ Див. посил. 2.

⁷ Шихалиева У. К. Механизмы и технологии манипуляции в культуре / У. К. Шихалиева // Аналитика культурологи, 1 апр. 2014. [Электронный ресурс] // Режим доступа: www.analiculturolog.ru

⁸ Пивоев В. М. Культурология: [Учебное пособие]. 4-е изд. / В. М. Пивоев. – М.: Директ-Медиа, 2013. – 527с.

зумовлюють принципи соціальних преференцій.¹ Цінності – це найважливіші блага, достоїнства, змісти, це об’єктивне опосередковане відношення властивостей предмету до потреб людини.² Ієрархія цінностей є динамічною: при втраті людиною будь-якої низинної цінності, вона може зайняти місце вищої. Системою культурних цінностей зумовлений стан емоційного комфорту особистості, бо головною задачею культури є створення психологічного комфорту.³ Регламентація поведінки людини через морально-культурні норми, надлишковість або нестача, жорстокість цих норм викликають психологічну напругу. Масова культура стала регулятором колективної напруги.⁴ Зміни у механізмах трансляції культурних цінностей призвели до розквіту масової культури – потяг до розваг, відпочинку стає в ній домінуючим. Масова культура спирається на емоційне сприйняття ідеї, що дозволяє цьому типу культури набути повноту впливу на масову свідомість й можливість маніпулювати нею.⁵ По відношенню до масової культури маніпуляційні технології за базовий елемент використовують конструювання певного культурологічного поля.⁶

Отже, в якості філософського підґрунтя у тлумаченні феномену маніпуляції виступає категорія свободи, яка пов’язана з формуванням певного стану конституційованої політичними, ідеологічними та культурними настановами свідомості людини. Свобода є передумовою виникнення

¹ Драч Г. В. Учебный курс по культурологии / Г. В. Драч. – Ростов-на-Дону: Изд-во “Феникс”, 1999. – 576 с.

² Пивоев В. М. Культурология: [Учебное пособие]. 4-е изд. / В. М. Пивоев. – М.: Директ-Медиа, 2013. – 527с.

³ Есин А. Б. Введение в культурологию: Основные понятия культурологии в систематическом изложении: [Учебное пособие] / А. Б. Есин. – М.: Изд. центр “Академия”, 1999. – 216 с.

⁴ Соколов. Э. В. Культурология: [Учебник]. [Электронный ресурс] // Режим доступа: www.kuchaknig.ru

⁵ Костина А. В. Соотношение и взаимодействие традиционной, элитарной и массовой культур в социальном пространстве современности. [Электронный ресурс] // Режим доступа: www.sormedinfo.ru/list/3139

⁶ Секарева И. В. Рекламные и телевизионные мифы как форма манипуляции сознанием / И. В. Секарева // Научный потенциал: работы молодых ученых. – М., 2011. - №4. – С. 241 – 244.

маніпуляції. Саме ця категорія допомагає визначити історичні рамки появи маніпуляції як соціального явища, первісність тієї чи іншої з її форм (масової та міжособистісної маніпуляції). Свобода буржуазного, постіндустріального суспільства культивує форму масової маніпуляції і надає їй статус технології соціального, ідеологічного впливу. Маніпуляцію слід розглядати як вплив на підсвідомість людини з ціллю викликати у неї невротичну залежність, від якої вона воліє позбавитися будь-якою ціною. Створення психологічного комфорту є ціллю культури. Але регламентація поведінки людини морально-культурними нормами може виконувати маніпулятивну функцію, викликаючи психологічну напругу. Масова культура регулює цю напругу, використовуючи маніпулятивні технології.

Результати нашого дослідження можуть слугувати теоретичним підґрунтям у вивченні каналів маніпуляції, у тому числі засобів мовленнєвої маніпуляції.